

Արտավան Ե-ն պարտության մատնելով եղբորը, հաստատվեց Տիզբոն մայրաքաղաքում, առժամանակ ամրացնելով իր դիրքերը:

Անտոնինոս Կարակալլային հաջորդած Մակրինոս կայսրը (217—218) փորձեց շարունակել պատերազմը պարթևների դեմ: Մծբինի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտերում Արտավանը երկիցս պարտության մատնեց հռոմեական զորքերին: Մակրինոս կայսրը ստիպված էր հաշտության պայմանագիր կնքել: Հռոմեացիները վերադարձրին պարթևական ռազմագերիներին¹¹, Մակրինոսը Արտավանին վճարեց հինգ հազար բյուր դրախմե, քանի որ ժինքը պարավել էր¹²: Դա փաստորեն ռազմատուգանք էր: Երկու տերությունների միջև հաստատվեց խաղաղություն: Հռոմին անցավ Միջագետքը, որով և սահմանափակվեցին հռոմեացիների հավակնությունները:

Հաստատված կայուն վիճակի շնորհիվ վերականգնվեցին նաև հայ-հռոմեական հարաբերությունները:

Արտավան Ե-ի հաղթանակները, սակայն, պարթևների վերջին հաջողություններն էին՝ նրանց թագավորության անկման նախօրյակին:

Սոցիալական և քաղաքական ճգնաժամի և հռոմապարթևական պատերազմների հետևանքով ավելի ևս խորանում է Պարթևական պետության թուլացումը և տրոհումը պետական մանր միավորումների:

Արտաքուստ թվում էր, թե Արտավան Ե-ն հասել էր իր հզորության գագաթնակետին և իր կամքն էր թելադրում հռոմեական հաջորդ կայսր Անտոնինոս Հելիոգաբալին (218—222): Բայց իրականում պարթևական աշխարհակալությունն ապրում էր իր մայրամուտը: Դեպքերը ցույց են տալիս, որ հեռավոր Պարսքում տեղի ունեցած պետական հեղաշրջումը տեղական բնույթ չունի, որ այն անխուսափելիորեն պիտի ընդգրկեր ողջ Իրանը:

Պապակի որդի Արտաշիրը շուրս տարվա ընթացքում կարողացավ ջլատել թուլացած պարթև Արշակունիների վերջին ուժերը: 227 թ. ապրիլի 28-ին տեղի ունեցած Որմիզդականի վճռական ճակատամարտում սպանվեց պարթևական վերջին թագավոր Արտավան Ե-ն¹³: Պարթևական թագավորությունը կործանված էր:

2. ՀԱՅ-ՔՈՒՇԱՆԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ ՍԱՍԱՆՅԱՆՆԵՐԻ ԴԵՄ

227 թ. Պապակի որդի Արտաշիրը թագադրվեց Տիզբոնում և նրան շնորհվեց «Արքայից արքա Երանի» տիտղոսը: Այսպիսով, Արտաշիր Ա-ի (227—243) գահակալությամբ սկսվում է Սասանյան դինաստիայի իշխանությունն ամբողջ Երանշահրում՝ նախկին Պարթևական թագավորության տարածքում:

Ստրկատիրական կարգերի ճգնաժամը և Իրանում Սասանյան դինաստիայի հաստատվելը ունեցան խոշոր սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական նշանա-

որ պատմական այս Տրդատ Բ-ն, իբրև հռոմեացիների դաշնակից ու վասալ, վարել էր Արտաշիր Ա-ի և Շապուհ Ա-ի դեմ» (Ն. Մաճանդյան, Քննական սեսություն հայ ժողովրդի պատմության, Կ. Բ, մասն Ա, էջ 85):

¹¹ Dio, LXXIX, գլ. 26, 2, 5 (հայ. թարգմ., էջ 223):

¹² Նույն տեղում, գլ. 27, 1—3 (հայ. թարգմ., էջ 224): Հռոմեացիների վճարած հինգ հազար բյուր դրախմե կազմում էր 50 միլիոն դինար, որը հավասար էր 200 միլիոն սեստերցի: Տե՛ս նաև Ն. Մաճանդյան, նշվ. աշխ., էջ 61:

¹³ Herodianus, VI, 2 (Z), հարևնացի, Բ, 4թ:

կուսյուն: Տեղի էր ունենում լուրջ շրջադարձ: Մի կողմից՝ թուլանում էր հզոր Հռոմեական ստրկատիրական կայսրությունը, որն այլևս ի վիճակի չէր ընդարձակելու իր աշխարհակալությունն Արևելքում, մյուս կողմից՝ հզորանում էր ֆեոդալականացող Իրանը, որտեղ Սասանյանները ստեղծեցին կենտրոնական զորեղ պետություն և դարձան ուժեղ պետական վճռական ուժ Մերձավոր և Միջին Արևելքում: Դերերը փոխվել էին, եթե միասնականությունից զուրկ և թուլացած Պարթևական պետությունը իր գոյության վերջին շրջանում պաշտպանվում էր հռոմեական նվաճողների հաճախակի կրկնվող հարձակողական պատերազմներում, ապա այժմ ուժեղ պետական գերազանցությունը Սասանյանների կողմն էր և Հռոմն էր անցել պաշտպանության:

Միջազգային նշանակություն ունեցող այս տեղաշարժերն իրենց անդրադարձն ունեցան նաև հայ ժողովրդի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական պատմության վրա: Հայաստանը ֆեոդալականանում էր¹⁴, փոփոխվել էր նաև երկրի արտաքին քաղաքական վիճակը: Եթե մինչ այդ Հայաստանի անկախության սպառնալից վտանգը գալիս էր արևմուտքից՝ Հռոմեական կայսրությունից, ապա այժմ առավել վտանգավոր էր դառնում Սասանյան Պարսկաստանը:

Նոր հաստատված Սասանյան դինաստիան սակայն դեռևս պետք է ամրացնեի իր դիրքերը: Պայքարն սկսվեց երկրի ներսում, որտեղ հալածում, ոչնչացնում էին նախկին պարթև Արշակունիների դինաստիայից կենդանի մնացած անձանց, որպեսզի բացի Սասանյաններից, Իրանի արքայից արքայի գահը ոչ մի հավակնորդ չունենա: Այնուամենայնիվ սպանված Արտավան Ե-ի որդիները՝ Արտավազը և նրա եղբայրները, կարողացել էին փախչել Հյուսիսային Իրանի անմատչելի լեռները, հավանաբար կենտրոն ունենալով էկբատան քաղաքը¹⁵: Սակայն Արտավազը չունեի ո՛չ քաղաքական, ո՛չ էլ սոցիալական հենարան: Իրանի ավագանին հետզհետե անցնում էր հաղթանակած Սասանյանների կողմը: Սասանյանների կողմն անցան նաև պարթև Արշակունիներին տոհմակից տները: Վերջ Սասանի որդի Արտաշիրն Արտավանին սպանեց և ինքը թագավորեց, — հաղորդում է Խորենացին, — պահլավյան երկու ցեղերը, որոնք կոչվում են Ասպահապետի և Սուրենի Պահլավ՝ հոժարությամբ ընդունեցին Սասանի որդուն՝ Արտաշիրի թագավորությունը¹⁶: Սրանով էլ պատմահայրը բացատրում է Արտաշիրի հաջողությունները: Խորենացու այս տեղեկությունները համապատասխանում են «Քաղաք-ի Զարդուշտ»-ի, Շապուհ Ա-ի՝ փորագրած արձանագրության (մոտ 262 թ.) տվյալներին¹⁷:

¹⁴ Տե՛ս А. П. Новосельцев, Генезис феодализма в странах Закавказья, М., 1980, с. 234.

¹⁵ Հայտնի են այս Արտավազի արձանի դրամները (դրախմաները), որոնք հատվել են մինչև 229—230 թթ. (В. Г. ЛУКОНИН, նշվ. աշխ., էջ 37):

¹⁶ Խորենացի, Բ, հա (աշխ. թարգմ., էջ 206):

¹⁷ Տե՛ս В. Г. ЛУКОНИН, նշվ. աշխ., էջ 38: Նույն տեղում վ. Գ. Լուկոնինը նշում է, որ միայն պարթևական ավագանու օգնությունն Արտաշիրին բավական չէր տապալելու պարթևական դինաստիան: «Եզնաժամի այս ժանր դարաշրջանում, — գրում է վ. Գ. Լուկոնինը, — ոչ միայն ազատանի տոհմերին, այլև շահերի թագավորներին, ինչպես և ազնվականության ավելի լայն խավերին ու քաղաքներին, անհրաժեշտ էր ունենալ ուժեղ պետություն, որն ի վիճակի կլինեի իր ձեռքում պահելու Երանշահի տնտեսական բարեբաղ՝ Միջագետքը և կարգի բերելու երկրի տնտեսական կյանքը: Անշուշտ, մեծ նշանակություն ունեի նաև այն հանգամանքը, որ դառնալով Պարսի թագավորներ, Սասանյանները սերտորեն կապվեցին երկրի զրադաշտականության կենտրոնի հետ:

Ըստ հայկական պատմական ավանդույթյան Սասանյանների քաղաքական սպաարեզ իջնելուց հետո, կային երկու հակադիր ուժեր, որոնք III դարում մի քանի տասնամյակներ շարունակ կատաղի պայքարում էին միմյանց դեմ. դրանք էին Հայոց թագավորը՝ «խոսրով Մեծ» անունով, այն է՝ Տրդատ Բ-ն և նրան հակադրվող «Սասանի որդի Արտաշիրը»՝ Արտաշիր Ա-ն (227—243) և նրա թու. դեռևս զորավար, իսկ հետագայում «Արմենիայի մեծ թագավոր» Որմիզդ-Արտաշիրը (կամ խոսրով-Որմիզդ-Արտաշիրը) (264—272), որը բազմում է Սասանյան Իրանի գահին իբրև «արքայից արքայ Երան և Աներան» տիտղոսով՝ Որմիզդ Ա. (272—273) անունով: Ահա այս երկու հակադիր ուժերը՝ Հայաստանի խոսրովը¹⁸ և Պարսկաստանի «Արտաշիրը» անընդհատ պայքարի մեջ էին միմյանց դեմ: Այս հավաքական Արտաշիրը հանձին Որմիզդ-Արտաշիրի, սպանում է խոսրովին՝ հանձին Տրդատ Բ-ի¹⁹:

Խորենացու տեղեկությունների համաձայն հայ Արշակունիները ձեռք են ստել բոլոր միջոցները՝ օգնելու Արտավան Ե-ին Արտաշիր Սասանյանի դեմ մղած իր պայքարում: Ըստ այդ տեղեկությունների, Հայոց խոսրով Մեծ» (իմա՝ Տրդատ Բ) թագավորը «հենց որ լսեց ծագած խռովության մասին, շտապեց օգնության գալու Արտավանին²⁰, թերևս հնար լինի ազատելու գոնե նրան: Բայց, երբ նա Ասորեստան մտավ, այստեղ լսեց Արտավանի մահվան բոթը, բոլոր պարսից զորքերի և նախարարների, ինչպես և իր ազգի՝ պարթևների և պահլավիկների միաբանության մասին (Արտաշիրի հետ), բացի Կարենյան տոհմից»²¹: Այս անցքերը պետք է տեղի ունենային Որմիզդականի ճակատամարտից հետո:

Խորենացու տվյալներից կարելի է եզրակացնել, որ այս կարճ ժամանակամիջոցում, երբ Իրանում պարթևական դինաստիայի ներկայացուցիչները գրեթե վերացել էին, Իրանին հարևան չորս երկրներում (Մեծ Հայք, «Թեոտա-

¹⁸ խոսրով» ոչ միայն անուն է, այլ և տիտղոս, որի վրա ժամանակին ուղադրություն են դարձրել Հ. Պերպերյանը («Որմիզդ-Արտաշիր՝ մեծ արքա Հայաստանի», «Զվարթնոց», II, 1944, էջ 167—173, Կ. Թումանովը (C. Toumanoff, նշվ. աշխ., էջ 277) և Բրիտան Մակդերմոն (Brian Macdermot. The Conversion of Armenia in 294 A. D., RE Arm., VII, 1970, էջ 349): Այն նշանակելով «բարեհաճարավ, հոչակավոր, անվանի» (տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, Կ. Բ, Երևան, 1944, էջ 529—530) եղել է մեծարժան մակդիր-տիտղոս՝ hwsłwb (տե՛ս В. Г. Луконин, Завоевания Сасанидов на Востоке и проблема кушанской абсолютной хронологии, ВДИ, 1964, № 3, էջ 36): ՏՃՀ-ում Շապուհ Ա-ն և նրա չորս որդիները՝ Երանշահրի կոնֆեդերացիայի շրջանակներում թագավորությունների տիրակալներն իրենց անունից առաջ ունեն «խոսրով» անունը (տե՛ս E. Honigmann et A. Mariq Recherches sur le Res gestae Divi Saporis, Bruxelles, 1953, էջ 13—17): Հայկական էպոսում, ըստ երևույթի, «խոսրով» անունը դարձել է հոմանիշ «Հայոց թագավոր» հասկացությանը:

¹⁹ Այս փաստի բացահայտումը ճշտում է բանասերների եզրակացությունը, որ Տրդատ Բ-ն Խորենացու մոտ հանդես է գալիս խոսրով Մեծ» անվամբ: Ուրեմն լպետք է նույնացնել խոսրով Ա-ի թագավորության տարիները Արտաշիր Ա-ի տարիների հետ:

²⁰ Այս դեպքը լպետք է շփոթել մի այլ համանման դեպքի հետ, երբ Արտավանը պայքարում էր իր եղբայր Վաղարծ Ե-ի դեմ և Հայոց խոսրով Ա թագավորը (198—216) փութացնել էր նրան օգնության:

²¹ Խորենացի, Բ, հա (հմմտ. աշխ. Թարգմ., էջ 206):

լացուց աշխարհ»²², «Լիւմբերկէ» կամ «Հնդիկք»²³, «Մազքթաց թագավորութիւն»²⁴ գահակալող Արշակունի դինաստիաների մեջ առաջնութիւնը փաստորեն անցել էր հայ Արշակունիներին՝ հանձին հորենացու նշած «Խոսրով Մեծ» (Տրդատ Բ) Հայոց թագավորի: Խոսրովը կոչ է անում բոլոր Արշակունիներին գումարել իրենց ուժերը և համախմբված դիմադրել Սասանյաններին: Ահա այս ժամանակ հայոց թագավորը, որը գրավում էր Արշակունյաց երկրորդ գահը, դառնում է ավագագույնը Արշակունիների մեջ և դրանով պիտի բացատրել «Խոսրով»—Տրդատ Բ-ի «Մեծ» մակդիրը:

Պարթև Արշակունիների պետութիւնի տապալումից հետո ստեղծված իրադրութիւնի պայմաններում միակ քաղաքական ուժը Հռոմեական կայսրութիւնն էր, որը շահագրգռված էր պահպանելու Մեծ Հայքի թագավորութիւնի գոյութիւնը: «Մեծ թագաւորը Հայոց Մեծաց», որի երկիրը Վիրքի և Աղվանքի հետ ռազմական տեսակետից մտնում էր Կապադովկիայի ռազմական շրջանի համակարգի մեջ, այս տաքնապալից պահին պետք է դիմեր հռոմեական կայսեր օգնութիւնը»²⁵:

Խորենացին հաղորդում է, որ Հայոց թագավորը, Արտավանի սպանութիւնից հետո, ռազմական օգնութիւն խնդրելով Հռոմեական կայսրութիւնից, միաժամանակ պատգամավորներ է ուղարկում տոհմակից պարթև և պահլավիկ ազգերին և քուշանաց երկրի բոլոր զորքերին, կանչում իր մոտ՝ Արտաշիւրից վրեժ առնելու, և խոստանում, որ նրանցից արժանավորին ինքը կթագավորեցնի, որպեսզի տերութիւնը նրանց ձեռքից դուրս չգա²⁶, Սակայն արդեն ուշ էր. Իրանի մեծագույն մասի Ֆեոդալականացող ավագանին իրական ուժը տեսնում էր Սասանյանների մեջ, ուստի Հայոց թագավորի դիմումը մեծ մասամբ մնում է անպատասխան: Ինչպես հաղորդում է Խորենացին, Ասպահա-

22 Այն անտիկ ժամանակաշրջանի Սոգդիանա երկիրն էր՝ երբեմնի Հոնաքակտրիական թագավորութիւնը, Բակտրա (կամ Զարիսպ, որից հայկ. Զարասպա) մայրաքաղաքով: Վերջինս հայ մատենագիրների մոտ կոչվում է Բահլ Շահաստան («Պատմութիւն Սեբէոսի», աշխատասիրութիւնը Գ. Վ. Աբգարյանի, Երևան, 1979, էջ 52, 53 և այլն) կամ «Բաղիս Առաւտին» (միջին պարսկ. «Բահլ-ի Բամիկ»՝ «Արևածագի Բահլ»): Քուշանական այս և Լիւմբերկէ կոչվող թագավորութիւններում իշխող Արշակունիների դինաստիան պատկանում էր Կարենի-Պահլավի էլիտին:

23 Խորենացի, Բ, հգ: Ընդգրկում էր Հնդկաստանի արևմտյան մասը (Փենջաբ, Քաշմիր, Սընդ և Ութար-Փրադշ շրջանները) և Իրանի արևելյան երկրամասերը՝ Սագաստանը և Տուրեստանը: Քուշանահայրի այս թագավորութիւնը սովորաբար կոչվում է հնդկապարթևական, որի մայրաքաղաքն էր Պուրուշպուրա (այժմ՝ Փեշավար), տե՛ս Ս. Տ. Նրեմյան, «Աշխարհացոյցի» սկզբնական բնագրի վերականգնման փորձ, ՊՐ2, 1972, № 4, էջ 219:

24 Այն գտնվում էր Արալյան ծովից արևմուտք, ընդգրկելով Վուլգայի ստորին հոսանքը և Թերեք գետի շուրջն ընկած տափաստանները՝ ներառյալ այժմյան Դաղստանը և Մերձկասպյան տարածքը մինչև Կուրի գետաբերանը: Այն հյուսիս-արևելքից օահմանակից էր Մեծ Հայքի թագավորութիւնը (տե՛ս С. Т. Еремян, Страна «Махелония» надписи Кааба- и Зардушт, էջ 47—58): Մազքթաց թագավորութիւնի սկզբնական կենտրոնն էր Բաղիս կամ Պահլ (Պահլ-դուտն, տե՛ս Նդիշև, Ա, Բ, էջ 9, 19) կամ Բաղիսար քաղաքը (որը լպետք է շփոթել վերոհիշյալ «Բաղիս Առաւտինի» հետ), ապա Վառաշանը (այժմ՝ Արծեկի), իսկ հետագայում Սամանգարը (այժմ՝ Մախաչկալայի մոտ), տե՛ս В. Г. Котович. «О местоположении раннесредневековых городов Варачана, Беленджера и Таргу» и «Археологические данные к вопросу о местоположении Семендера», «Материалы по археологии Дагестана», т. V, Махачкала, 1974, с. 182—196, 216, 232—235):

25 Հմմտ. Հ. Մանուկյան, նշվ. աշխ., էջ 70:

26 Խորենացի, Բ, հգ (աշխ. թարգմ., էջ 206—207):

պետի և Սուրենի պահլավները չհամաձայնեցին Հայոց թագավորի դիմումին²⁷։ Միայն Քուշանշահի թագավորություններն էին, որ դեռևս շարունակում էին մաքառել և գիմադրել Արտաշիրին։

Դուրս գալով Պարսքից, Արտաշիրը կարողացավ իր իշխանությունը ենթարկել Իրանի արևելյան²⁸ ու հյուսիսային նահանգները։ Այնուամենայնիվ, սկզբնական շրջանում միայն Պարսքը, Խուժաստանը և Ատրպատականը հայտարարվեցին սասանյան արքայից արքայի դաստակերտ, այսինքն՝ դարձան նոր դինաստիայի ժառանգական սեփականություն²⁹։ Նշված երեք երկրամասերն իրենց կարեորությամբ ապահովում էին նոր դինաստիայի իշխանությունն ամբողջ Իրանում և դրանց միջոցով Սասանյանները մոտենում էին իրենց աշխարհակալության արևմտյան և արևելյան մատույցներին, որոնք գեռ կարիք ունեին ամրապնդման։ Այդ անխուսափելի էր դարձնում տեղական ռազմական բախումներն արևմուտքում՝ Հռոմեական կայսրության և Մեծ Հայքի թագավորության, ի կ արևելքում՝ Հնդկաքուշանական թագավորությունների հետ։

Բնականաբար սասանյան ագրեսիայի օրըստօրե աճող սպառնալիքը և նրա դեմ պայքարի անհրաժեշտությունը հայ Արշակունիներին մերձեցնում էին քուշանական Արշակունիների հետ և ավելի էին խորացնում գիտակցությունն իրենց ընդհանուր ծագման մասին՝ ոչնչացված պարթև Արշակունիներից։ «Խոսրով Մեծ»-Տրդատ Բ-ն (216—256) էր հայ-քուշանական ռազմական դաշինքի ոգնչողը։ Ինչպես քուշանները, այնպես էլ հայ Արշակունիները թշնամաբար էին վերաբերվում զրադաշտականությանը, որը հռչակվել էր իբրև Սասանյան Իրանի պետական կրոն և դարձել նրա նվաճողական քաղաքականության գաղափարական զենքը։ Եվ թերևս պատահական չէր, որ Սասանյանների պետական կրոնին հակադրվեցին բուդդայականությունը՝ քուշանների և քրիստոնեությունը՝ հայերի մոտ։

Սասանյան Իրանը III դ. երկրորդ քառորդում պատերազմ էր մղում արեւելքում՝ քուշանների, հյուսիս-արևմուտքում՝ հայերի դեմ։ Սասանյանները ձգտում էին վերացնել առաջին խոչընդոտը՝ հանձին Մեծ Հայքի Արշակունիների թագավորության։

Սասանյանները Ծրանշահի կենտրոնական նահանգներում նույնպես իրենց ապահով չէին զգում, քանի դեռ ապրում և պայքարում էին ոչնչացված պարթև Արշակունիների վերջին շառավիղները՝ Արտավազդը և նրա եղբայրները, որոնց օգնում էր հատկապես Հայաստանի Արշակունի թագավորը։ Սասանյան զորքերը, հետապնդելով պարթև Արտավազդին, խորանում են Իրանի հյուսիս-արևմտյան երկրամասերը՝ գրավելով Ատրպատականը և ընդհուպ մոտենում Մեծ Հայքի թագավորության սահմաններին։

Պարզ էր, որ պարթև Արշակունիների իշխանության տապալումից ու վերացումից հետո անխուսափելիորեն հերթը հասնելու էր Արշակունիների հայ և քուշանական ճյուղերին, որոնք դեռ իշխում էին Առաջավոր Ասիայի երկրների

27 Նույն տեղում։

28 Ապարշահրը, Մարվը, Սագաստանը, ճիշտ է, ճանաչեցին նոր արքայից արքային, բայց իշխանությունը նախկինի պես պատկանում էր տեղական դինաստիաների ներկայացուցիչներին։ Կենտրոնական իշխանությունն առանձնապես չէր խառնվում Սուրենի, Կարենի, Վարազի Պահլավի և այլ պարթև Արշակունիներին ցեղակից իշխանությունների գործին (տե՛ս В. Г. ЛУКОНИН, նշվ. աշխ., էջ 51)։

29 Նույն տեղում։

մի զգալի մասում: Ստեղծված միջազգային իրադրությունը հարկադրում էր Հայաստանի գահակալներին՝ ընդունել համապատասխան դիրքորոշում: Եվ հայկական արքունիքն ու այնտեղ ապաստանած պարթև Արշակունիների ներկայացուցիչներն ավելի հին ամրապնդում կապերը Հռոմեական կայսրության հետ, որն արդեն պատրաստվում էր դիմագրավել Արտաշիրին Միջագետքում:

Երկրորդ քաղաքական ուժն այդ քուշանների հիշյալ երեք թագավորություններն էին: Քուշանների թագավորությունից անմիջական վտանգի տակ էր հատկապես հնդկապարթևականը, որտեղ ապաստան էին գտել պարթև Արշակունիների հալածական տան անդամներն ու նրանց կողմնակիցները: Հնդկապարթևական քուշանների Արշակունիների ճյուղը հորենացու մոտ հայտնի է «Կարենյան Պահլավի տուն» կամ «Կարենհանք» անունով: Խորենացին հատկապես նշում է, որ երբ Սասանի որդի Արտաշիրն Արտավանին սպանեց և ինքը թագավորեց, «Կարենյան Պահլավի տունը» հավատարմությունը պահպանելով դեպի իրենց եղբայրական ազգակցականությունը, պատերազմով գիմարդից Սասանի որդի Արտաշիրին³⁰:

Հռոմեական պատմիչ էլիոս Լամպրիդիոսը հաղորդում է, որ կայսր Ալեքսանդր Սևերոսի հռոմեական մի զորամաս օգնության էր ուղարկված հայերին՝ Մեդիայի կողմից հարձակվող պարսիկներին դիմագրավելու³¹: Այս առաջին օգնությունը տեղի է ունեցել այն ժամանակ, երբ Հայոց Խոսրով թագավորը (իմա՝ Տրդատ Բ) արշավանք էր ձեռնարկել դեպի Ասորեստան³², նշում է, որ դեռ չհասած պատերազմական գործողությունների վայրը, «լսեց Արտավանի մահվան բոթը» ապա, Խորենացին ավելացնում է, որ Հայոց թագավորը «մեծ տրտմությամբ ու վշտով վերադառնում է մեր աշխարհը: Իվ իսկույն շտապով ծանուցանում է հռոմեացիների Փիլիպպոս կայսրին (244—249)՝ նրանից օգնություն խնդրելով»³³:

Խորենացին այստեղ քննվող ժամանակաշրջանի անցքերը միահյուսել է ավելի ուշ տեղի ունեցած դեպքերին: Պարսիկներին ցույց տված այս առաջին դիմադրության ժամանակ Հայոց թագավորն իրականում դիմում է ոչ թե Փիլիպպոս Արաբ կայսրին, այլ Ալեքսանդր Սևերոսին (222—235), որը, ինչպես վկայում է հունական աղբյուրը, ի տարբերություն իր նախորդի՝ Անտոնինոս Կարակալլայի, առանձին համակրանքով էր վերաբերվում հայերին³⁴:

Սասանյանների միջազգային ասպարեզ իջնելը և պարթև Արշակունիների պետության կործանումը մեծ անակնկալների առաջ էր կանգնեցրել Հռոմին:

³⁰ Խորենացի, Բ, հա (աշխ. թարգմ., էջ 206): Հնարավոր է, որ Խորենացին առանձին ուշադրություն է նվիրում Հայաստան գաղթած պահլավական-պարթևական տոհմին, որպեսզի արդարացի Ագաթանգեղոսի ներկայացրած վարկածը Գր. Լուսավորչի և նրանից սերած կաթողիկոսական դինաստիայի պարթևական ծագման մասին: «Բայց դու,— դիմում է Խորենացին իր մեկննասին,— այստեղ մեզ չբամբասես իբրև ավելորդաբանի, որ մեր մի անգամ արդեն պատմածը նորից ասեցինք: Բայց դիտցիր,— շեշտում է նա,— որ մենք ցանկալով, որ ընթերցողները լավ ծանոթություն ունենան մեր Լուսավորչի ազգականների մասին, կրկնագրեցինք երկրորդելով» (Խորենացի, Բ, կր, աշխ. թարգմ., էջ 204):

³¹ Aelius Lampridius, Alexander Severus, LVIII, BDN, 1958, № 3, էջ 258.

³² Խորենացի, Բ, հա: «Ասորեստան»-ը տվյալ դեպքում համապատասխանում է ասորական-պահլավական «Սուրիստան» երկրին, այսինքն՝ Միջագետքին, որտեղ գտնվում էր մայրաքաղաք Տիգրանը, ուտի Խորենացին Միջագետքի այս մասն անվանում է «գահանիստ երկիր»:

³³ Խորենացի, Բ, հա (աշխ. թարգմ., էջ 206):

³⁴ S. Trebellius Pollio, Turanni triginta, Titus, 32, 3, BDN, 1959, N 4, էջ 243.

Դիոն Կասիոսը հաղորդում է, որ «Միջագետքում կատարված դեպքերն առավել ահավոր էին և իրականում սարսափ էին գցել բոլորի վրա, ոչ միայն Հռոմի բնակիչների, այլև մյուս վայրերի»³⁵։ Այնուհետև Դիոն Կասիոսը շարունակում է. «Ոմն Արտաքսերքսես պարթևներին երեք ճակատամարտերում հաղթելուց և նրանց թագավոր Արտաքսանոսին սպանելուց հետո, ուղամի ելավ Հադրայի դեմ, այն (գրավեց), հռոմայեցիների դեմ իր համար հենարան դարձնելու նպատակով»³⁶։ Պատմիչը ցույց է տալիս, որ Սասանյանների համար Հադրայի գրավումը միայն միջոց էր Հռոմին «դաշնակից և բարեկամ» Մեծ Հայքի թագավորությունը ներխուժելու, որտեղ իշխում էր Արշակունիների դինաստիայի հայկական ճյուղը և որի մոտ ապաստանել էին ոչնչացումից փրկված պարթև Արշակունիների դինաստիայի առանձին ներկայացուցիչներ և Սասանյաններից դժգոհ այլ տարրեր։ Դիոն Կասիոսը, անդրադառնալով Արտաշիրի կողմից Հադրայի պաշարմանը, նշում է, որ «նա թեև կործանեց պարսպը, բայց կորցնելով իր զինվորներից շատերին, որոնք դարանի մեջ էին ընկել, ետ նահանջեց Մեդիա և այս երկրում, ինչպես նաև Պարթիայում, մասամբ բռնություններ, մասամբ էլ ահաբեկմամբ, գրավելով մի շարք շրջաններ, շարժվեց դեպի Հայաստան»³⁷։ Դեպքերը տեղի են ունեցել 228 թվականին, և Արտաշիրի ռազմական գործողություններն ուղղված էին առաջին հերթին էկրատանի շրջանում դարանակալած պարթև Արտավազդի և նրան օգնող հայ-պարթևական ռազմական ուժերի դեմ, որոնք գտնվում էին Մեծ Հայքի հարավարևելյան ատրպատականյան սահմանի վրա, ուստի Մեդիա ասելով, Դիոն Կասիոսը տվյալ դեպքում նկատի ունի Մատիանա երկիրը (հայկական՝ «Մատեանք»), որն Ատրպատականի մասն էր և սահմանակից էր Մեծ Հայքի թագավորությանը։

Դիոն Կասիոսը հաղորդում է, որ Հայաստանի տարածքում խորացող Արտաշիրին «դիմադրեցին տեղի բնակիչները և մեդագիներից ոմանք, ինչպես նաև Արտաքսանոսի որդիները և նա, ինչպես ոմանք ասում են, փախավ, իսկ ուրիշներն ասում են, թե նա ետ քաշվեց, ավելի մեծ զորք պատրաստելու համար»³⁸։ Նման տեղեկություն է պահպանել նաև հորենացին։ Նա հաղորդում է, որ Հայոց թագավորն իր բանակով և այլ երկրների օգնական զորքերով «գեմում է Արտաշիրի վրա, ճակատամարտ տալով նրան ստիպում փախչել և խլում է նրանից Ասորեստանը և մյուս արքայանիստ երկրները»³⁹։

Խոսելով «Արտաքսանոսի որդիների» մասին, Դիոն Կասիոսը նկատի ունի սպանված Արտավան Ծ-ի որդի Արտավազդին և նրա եղբայրներին։ Արտավազդը, քաշվելով Իրանի հյուսիսային մասում գտնվող էկրատան քաղաքը, այժմ իր եղբայրների հետ մասնակցում էր հայկական բանակի ռազմական գործողություններին⁴⁰։ Ինչպես երևում է, այնքան էլ դուրին չէր Արտաշիրի համար կոտրել հայ-պարթևական դիմադրությունը։

35 DIO, LXXX3, 1 (հայ. թարգմ., էջ 226)։

36 Նույն տեղում, գլ. 3, 2։

37 Նույն տեղում, գլ. 3, 2—3։

38 Dio, LXXX, գլ. 3, 3 (հայերեն թարգմ., էջ 226)։

39 Խորենացի, Բ, հր (աշխ. թարգմ., էջ 207)։ Տվյալ դեպքում Ասորեստան ասելով պիտի հասկանալ Ադիարենեն։

40 Հ. Մանանդյանը Դիոն Կասիոսի (LXXX, 3—4) և Խորենացու (Բ, հզ) հաղորդումներից եզրակացնում է, որ Հայաստան էին եկել Տրդատ Բ-ի մոտ իրենց զորքերով ու կուսակալներով Արտավան Ծ-ի որդիները և նոր դինաստիայի հակառակորդ պարթև ազնվականությունը (Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 80)։

Խորենացու պահպանած կիսապատմական-կիսաառասպելական տեղեկությունները հիմնականում ճիշտ են արտացոլում իրականությունը: Արտավազդը 228—230 թթ. թագավորել է Վերին Մեգրայի կենտրոն էկրատանում: Նրան հովանավորում էր Հայոց թագավոր «նոսրով»—Տրդատ Բ-ն, որն իրեն համարում էր առաջին գահակալը Արշակունի դինաստիաների միջև, իսկ պարթև Արտավազդը արգեն գրավում էր «երկրորդական դահը»: Մոտ 230 թ. Տրդատ Բ-ն իր արևելյան բանակով, որի հրամանատարն էր Երախնավու Անձևացին, օգնության է գալիս Արտավազդին: Սակայն վերջինիս գերում են Սասանյանները, տանում Տիգրոն և այնտեղ գլխատում: Չնայած դրան, Տրդատ Բ-ն կարճ ժամանակով տիրել էր էկրատան քաղաքին՝ իր Վերին Մեգրիա նահանգով, երկրի կառավարումը հանձնելով Երախնավու Անձևացի նախարարին: Ինչպես վկայում է Խորենացին, «Տրդատը յոթն պարսպյան էկրատանին տիրելով՝ թողնում է այնտեղ իր երկրորդին և վերակացուններ և վերադառնում Հայաստան, իր հետ բերելով Կամսարին՝ նրա բոլոր ունեցվածքով»⁴¹: Մի այլ տեղ Խորենացին խոսելով Տիրանի մասին, բերում է մի առասպել, կազմած Երախնավու Անձևացու հետ, իբրև Տիրան⁴² (իմա՝ Տրդատ Բ) թագավորի ժամանակակցի: «Ասում են, սրա (Տիրան թագավորի) ժամանակ եղել է Անձևացյաց ցեղի մի պատանի՝ Երախնավու անունով, ամեն բանում սեգ. նա կին է առել Արտավազդի կանանցից վերջինին, որ բերել էր տվել Հունաստանից: Եվ որովհետև Արտավազդը զավակներ չունեցավ, ուստի թագավորը Երախնավուին թողեց Արտավազդի ամբողջ տունը: Նա, ասում էին, ընտիր մարդ է եղել, ամեն բանում համեստ և մարմնական ցանկության կողմից էլ օրինավոր»: Ապա պատմահայրը շարունակում է. «Թագավորը սիրելով՝ նրան է տալիս երկրորդական դահը, որ գրավում էր Արտավազդը, նույնպես նրան է վստահում արևելյան զորքի հոգսերը և նրա մոտ է թողնում Դրվասպ անունով մի պարսիկ, որ իր մտերիմն էր»⁴³:

41 Խորենացի, Բ, 41 (աշխ. թարգմ., էջ 225), Գ. Ասլանը և Ս. Կոզյանը իրավացիորեն եկել են այն եզրակացություն, որ Կամսարականների գաղթը եղել է Տրդատ Բ-ի ժամանակ, սակայն ի տարբերություն Գ. Ասլանի (տե՛ս K. Aslan, Etudes historiques Sur le peuple arménien, Paris, 1909, էջ 139), Ս. Կոզյանը ճիշտ է, գտնելով, որ այս գաղթը տեղի է ունեցել Արշակունիների անկումից հետո (տե՛ս Ս. Կոզյան, Կամսարականները, «Տեսարք Շիրակյալ և Արշարունեաց» պատմական ուսումնասիրություն, Վիեննա, 1926, էջ 1—14; Տե՛ս նաև՝ Հ. Մանուկյան, նշվ. աշխ., էջ 89):

42 Հ. Մանուկյանը, հիմնվելով Կ. Մելիք-Օհանջանյանի հետազոտության վրա («Տիրան-Տրդատի վեպը ըստ Փավստոս Բուզանդի», «Լրարեք», 1947, էջ 7) նշում է, որ ոչ միայն IV դ. Տիրան թագավորի անունը կարող էր Տրդատ լինել, այլև կրկնակի անուն՝ Տիրան-Տրդատ կարող է ունեցած լինել նաև Տրդատ Գ-ն (Հ. Մանուկյան, նշվ. աշխ., էջ 132), քանի որ Տրդատ (նաև՝ Տիրիզատես) անվան մյուս ձևը Տիրանն է, ուրեմն Տրդատ Բ-ին Խորենացին նույնպես կարող էր Տիրան անվանած լինել: Այսպիսով, Տրդատ Բ-ի գործունեությունը կապվում է ոչ միայն վիզակյան շոտորով Մեծի, այլև մասամբ Տիրանի հետ:

43 Խորենացի, Բ, 41 (աշխ. թարգմ., էջ 196):

Խորենացու մոտ պահպանված աղոտ տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ Հայկական լեռնաշխարհի պետությունը՝ ի դեմս Մեծ Հայքի թագավորության, այս երրորդ անգամն էր, որ հարավում իր իշխանությունը տարածում էր Մարաստանի խորքերը և հսկողության տակ առնում էկրատանով ու Բագաստանով (Բիսիթուն) անցնող առևտրական մայրուղին մինչև այժմյան Քարթ-ի Շիրինը, որտեղ Գ դարի վերջերին Պայկուլի վայրում փորագրվեց Սասանյան արքայից արքա Ներսեհի (293—309) հռախելու արձանագրությունը: Առաջին անգամ Ուրարտուի թագավորությունն էր, որ բավական երկար ժամանակով իր քաղաքական գերիշխանությունը տարածել էր նշված երկրամասում (VIII դար մ. թ. ա.): Երկրորդ անգամ Տիգրան Բ Մեծի ժամանակն

Ստեղծված պայմաններում Տրդատ Բ-ն շեր կարող երկար դիմանալ էկրատանում: Տրդատ Բ-ի նահանջն այդ տեղերից միահյուսված է Կամսարական նախարարական տոհմի ծագման ավանդության հետ:

Մեզ հասած տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ, իրոք, Կարենի Պահլավ տոհմն իր կալվածքներն ուներ էկրատանից հարավ-արևմուտք ընկած «Ջագրոսի դռների» մոտ գտնվող Կարին գավառում (ἡ χώρα Κάρινα-Carenitis regio), որը գտնվում էր Ջլգմայից ու Տիգրոսից Իրանի խորքերով մինչև Նընդկաստան տանող առևտրական գլխավոր մայրուղու վրա⁴²: Հավանաբար, այս ժամանակ է, որ կոտորվում է այստեղ իշխող Կարենի Պահլավ տոհմը, որի հիմնական մասը, ինչպես նշվեց, շարունակում էր իշխել «Լիւմերիկէ» երկրում, տիրելով հնդկապարթևական քուշանների արքայական գահին:

Այս տեղեկությունների հետ սերտ առնչվում է էկրատանից դեպի արևմուտք գտնվող հռչակավոր Կանգավարի (Κόγχωβαρ)⁴⁵ սրբավայրը, նվիրված է Անահիտ տիկին» դիցուհուն («Ἀρτέμιδος ἱερὸν»)⁴⁶: Ըստ երևույթին, Տրդատ Բ-ի զորամասերի նահանջի ժամանակ էլյումայիս նահանգի այս հռչակավոր տաճարի հարստությունները «Անահիտ տիկին» աստվածուհու արձանի հետ միասին, այստեղի կառավարիչ Երախնավու Անձևացին փոխադրել է Հայաստան և տեղագրել իր ժառանգական կալվածքում՝ Անձևացիք գավառում: Այստեղ նույնպես Երախնավու Անձևացու նստավայրը կոչվեց Կանգավար: Անձևացիք գավառում գտնվող Անահիտ տաճարի մասին տեղեկություններ են պահպանվել Մովսես Խորենացուն վերագրվող պարականոն գրվածքներում (պպղկրիֆներում)՝ «Պատասխանի թղթոյ Սահակայ» և «Պատմութիւն սրբոց Հոհիսիմեանց»⁴⁷: Անձևացիք գավառի Կանգավար լեռան և ամրոցից ոչ հեռու գտնվել է Անահիտ դիցուհու տաճարը⁴⁸, որի հետ կապվում է շրթայակապ Արտավազդի առասպելը, ուստի այս տեղը կոչվել է «Իարբնացքար» կամ «Ագոռաւաքար»: Վերջինս կապվում է Միհրի պաշտամունքի հետ: Շրթայակապ Արտավազդն արտացոլումն էր վերջինս պարթև Արշակունի գահակալ Արտավազդի: Այս վայրերում հայտնի է նաև Տրդատ թագավորի գերեզմանը⁴⁹:

Արտաշիրը Տրդատ Բ-ի նահանջից հետո շտապում է գրավել էկրատանից հյուսիս-արևմուտք գտնվող Ատրպատականը, հռչակելով այն, ինչպես նշվեց իր

էր, որ Հայկական պետությունը տարածվել էր մինչև այս տեղերը: Երրորդ անգամ մ. թ. 228—230-ական թթ. շեռորով Մեծ—Տրդատ Բ-ն իր գերիշխանությունը տարածել է մինչև այս վայրերը:

⁴⁴ Isidori Gharaceni Mansiones Parthicae, IV, K. Müller. Geographi Graeci Minore Hildesheim, 1965, t. I: Տե՛ս նաև՝ է. Լ. Դաճիկյան, Իսիդոր Գարակացու «Պարթևական կայանները», ԳՔՀ, 1971, № 4, էջ 173 և 170,

⁴⁵ Նույն տեղում:

⁴⁶ Տե՛ս Բ. Գ. Лыкошин, Храм Анахиты в Кангаваре, ВДИ, 1977, № 2, էջ 105—111:

⁴⁷ Տե՛ս «Մովսէսի Խորենացույ մատենագրութիւնք», Վենետիկ, 1865, էջ 283—296, 297—303:

⁴⁸ Անահիտ տաճարի տեղում հիմնվեց Տիրամոր տաճարը և իրեն Կանանց վանք՝ կուսանաց անպատ, կոչվեց Նագվաց վանք: Վերջինս գոյություն ունի և այժմ, սակայն ավերված վիճակում:

⁴⁹ Խորենացի, նշվ. աշխ., էջ 295: Տրդատ Բ-ի և նրա զորամասի նահանջի ժամանակ էկրատանից դեպի Հայաստան Երախնավու Անձևացու հետ միասին եկել է նաև վերը նշված Դրվասպ անունով պարսիկը՝ «Թագավորը»,— գրում է Խորենացին,— նրան էր տվել Տատեօնք ավանը ազարակներով հանդերձ և այն միակ այգին, որի մեջ էր մանում Գայլատու ծովակից հանած մեծ առուն» (Խորենացի, Բ, կր., աշխ. թարգմ., էջ 196, 207):

տոհմի «դաստակերտ»—դոմեն՝ դինաստիայի ժառանգական սեփականություն:

Հայաստանին անմիջապես սահմանակից Ատրպատականը ռազմաստրատեգիական տեսակետից մեծ նշանակություն ունի Սասանյանների պետության համար: Այստեղից Արտաշիրը, Շապուհ Ա-ն սպառնում էին թիկունքից ներխուժել Մեծ Հայքի թագավորությունը: Ատրպատականում Սասանյանները հովանավորում էին պարթևական «վարազոյ» տոհմը, որը հետագայում հենարան դարձավ Անակի գործողություններին՝ Տրդատ Բ-ի դավադիր սպանության համար:

Ատրպատականի և Մեդիայի կողմից ամրապնդելով իր թիկունքը, Արտաշիրը անցավ հիմնական նպատակի իրագործմանը՝ շլատելու հռոմեացիների ուժերը Միջագետքում, որից հետո միայն Սասանյանները կարող կլինեին հաջողության հասնել՝ պարտության մատնել հայ Արշակունիներին: Հռոմեական Մեսոպոտամիա պրովինցիան, որը Հայաստանի համար ռազմական հենարան էր Սասանյանների դեմ մղվող պայքարում, շուտով դառնում է հռոմեապարսկական ռազմական բախումների թատերաբեմ:

3. ՀԱՅ-ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ԴԱՇԻՆՔԸ ՍԱՍԱՆՅԱՆՆԵՐԻ ԴԵՄ ՄՂՎԱՍ ՊԱՅՔԱՐՈՒՄ

Սասանյաններն Արտաշիր Ա-ի ժամանակ դառնալով Երանշահրի ժառանգական տիրակալներ, բնականաբար, ինչպես իրանական նախորդ դինաստիաների ժամանակ, այժմ էլ իրենց քաղաքական կենտրոնը դարձրին Ստորին Միջագետքը, կամ, ինչպես խորհնացին է կոչում՝ «Գահանիստ երկիրը»՝ Տիգրոն մայրաքաղաքով: Սակայն Միջագետքի մնացյալ մասը գտնվում էր Հռոմեական կայսրության տիրապետության ներքո: Պարթև Արշակունիների թուլացման և անկման ժամանակաշրջանում տեղի ունեցած Միջագետքի քաղաքական բաժանումը հակասում էր Սապանյանների արքունիքում գերիշխող այն քաղաքական տեսությանը, ըստ որի Սասանյաններին (իբրև Աքեմենյանների շառավիղների և «օրինավոր ժառանգների») վերապահված էր տիրելու Հռոմեական կայսրությանը ենթակա այն բոլոր տարածքներին, որոնք մի ժամանակ գտնվում էին Աքեմենյանների տիրապետության ներքո⁵⁰: Այդ նշանակում էր, որ Սասանյանները հավակնություն ունեին տիրելու Հռոմեական կայսրության ամբողջ ասիական մասին:

Մեդիայում և Ատրպատականում հաստատելով Սասանյանների տիրապետությունը, Արտաշիր Ա-ն արդեն 230 թ. իր զորքերով անցավ Եփրատը, պաշարեց Մծբինը և ողջ Մեսոպոտամիա պրովինցիան⁵¹: Պարսկական հեծելազորն անցնելով Եփրատը, ասպատակեց նաև Ասորիքն ու Կապադովկիան⁵²:

Պարսկական ներխուժման տագնապն այնքան մեծ էր, որ 231 թ. Ալեքսանդր Սևերոսի գլխավորությամբ հռոմեական մի մեծ բանակ եկավ Անտիոք և

⁵⁰ Herodianus, VI, 2 (1—2), Dio, LXXX, 30.

⁵¹ Aelius Lampridius, Antoninus Aeliagabalus, I, 4—7; II, 1—4.

⁵² Dio, LXXX, ԳԼ 8. Herodianus, VI, 2 (1—2). Տե՛ս նաև՝ Լ. Մաճաճյան, նշվ. աշխ., էջ 77: